

הצלת נפשות בספק סכנה

והבטים הלכתיים בסוגיית "לא תעמוד על דם רעך"

פרקי המאמר :

1. גדר מצוות "לא תעמוד על דם רעך." (א)
2. ראיות מהתלמוד הבבלי בחיוב להציל בספק סכנה. (ב' – ו')
3. שיטת התלמוד ירושלמי. (ז')
4. ניתוח שיטות הרמב"ם והשו"ע. (ח' – ט"ו)
5. שיטות בראשונים
  - א. שיטת השאלות (ט"ז)
  - ב. איסור והיתר (י"ז)
  - ג. רדב"ז (י"ח – כ')
6. פוסקים אחרונים
  - א. הנציב מוולוז'ין (כ"א)
  - ב. אגרות משה (כ"ב)
  - ג. חוות יאיר (כ"ג)
  - ד. סכום שיטות האחרונים (כ"ד)
7. הצלת אדם חשוב (כ"ה – כ"ו)
8. הסתכנות להצלת פצוע במלחמה (כ"ז)
9. האם מחוייב אדם להציל חבר הנמצא רק בספק סכנה? (כ"ח)
10. הסתכנות להצלת כלל ישראל – שיטת הרב קוק (כ"ט – ל"א)
11. האם על האדם לסבול צער כדי להציל חבירו? (ל"ב)
12. מה דינו של רופא ביחסק למחלה מדבקת? (ל"ג)
13. האם רשאי עני להסתכן לצורך פרנסתו? (ל"ד)
14. האם הניצול מחוייב להחזיר הוצאות למציל? (ל"ה)
15. אם יש חיוב להציל גם במקרה שייגרם למציל בזיון? (ל"ו).

א. מצוות הצלת נפש הזולת מסכנה ודאית מקורה בחיוב "לא תעמוד על דם רעך", וכך אומרת הגמ' בסנהדרין ע"ג "גופא, מניין לרואה את חבירו שהוא טובע בנהר או חיה גורתו או ליסטיין באין עליו שהוא חייב להצילו, ת"ל "לא תעמוד על דם רעך". שואלת הגמ' והא מהכא נפקא? מהתם נפקא : – אבידת גופו מנין ת"ל ו"השבותו לו" ומיישבת הגמ' : אי מהתם הוה אמינא ה"מ בנפשיה אבל מיטרח ומיגר אגור אימא לא, קמ"ל".
וכך גם פוסק הרמב"ם להלכה בהל' רוצח ושמירת הנפש פרק אי הלי י"ד

"כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך, וכן הרואה את חברו טובע בים או ליסטים באים עליו או חיה רעה באה עליו ויכול להצילו הוא בעצמו או ישכור אחרים להצילו ולא הציל או ששמע עובדי כוכבים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנין לו פח ולא גילה אוזן חברו והודיעו או שידע בעובד כוכבים או באונס שהוא בא על חברו ויכול לפייסו בגלל חברו להסיר מה שבליבו ולא פייסו וכל כיוצא בדברים אלה. העושה אותם עובר על "לא תעמוד על דם רעך".

ובהלכה ט"ז פוסק הרמב"ם: "אע"פ שאין לוקין על לאוין אלו מפני שאין מעשה בהן – חמורים הם שכל המאבד נפש אחת מישראל כאילו אבד כל העולם כולו וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים כל העולם כולו. אולם דין זה מדבר בהצלת הזולת כאשר אין נשקפת כל סכנה למציל. מה יהיה הדין כאשר המציל יכנס למצב של ספק סכנה?
דין זה לא מופיע מפורש ברמב"ם ובשו"ע.

ראיות מן הבבלי לחיוב להציל בספק סכנה

ב. "התורה תמימה" על הפסוק "לא תעמוד על דם רעך" אומר: "ואפשר להביא קצת ראיה שמחוייב להכניס עצמו בספק סכנה מאגדה דברכות ל"ג מעשה בערוד שהיה מזיק את הבריות, באו והודיעו לר' חנינא בן דוסא, אמר להם הראו לי את חורו, נתן עקיבו על פי החור, יצא ונשכו ומת הערוד, והקשה מהרש"א שם איך הכניס רחב"ד עצמו במקום סכנה? ונשאר בקושיא. והנה בפ"ג דתענית כ"ד ב' ובכ"מ באגדות אמרו על רחב"ד שהיה מלומד בנסים נמצא דלפני רחב"ד היתה העמידה על חורו של הערוד ספק סכנה, כיון שרגיל בניסים. ולפני אחרים היה הערוד ודאי סכנה. והרי מבואר דמחוייב אדם להכניס עצמו לספק סכנה כדי להציל את חברו מודאי סכנה ופשוט דלא שייך בזה אין למדין מן האגדות אחרי שזה מעשה שהיה עכ"ל.

אך נלע"ד שלא ניתן להסיק משם מסקנות הלכתיות, ואם רחב"ד היה מלומד בנסים אולי לדידיה לא הוי אפילו ספק סכנה.

ג. הגמ' בכתובות ס"א: מספרת על רב אשי אשר לקח באצבעו מן האוכל שעמדו להגיש למלך ע"מ להאכיל את מר זוטרא אשר התאוה למאכל, ופירש שם **בשיטה מקובצת** "דפרחה ביה רוח צרעת במר זוטרא מרוב תאוה ומסרתי עצמי למיתה" עכ"ל. הרי שסיכן את עצמו על מנת להציל את מר זוטרא.

ואפשר לדחות שסמך עצמו שוודאי ייעשה לו נס כדאמרו לו: מ"ט סמכת אניסא? ועוד אפשר שלא היה כ"כ סכנה לרב אשי משום שהיה מקורב

למלכות כדאיתא בגיטין (דף נ"ט): מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד.

ד. מחלוקת ר' יוסי וחכמים בסוגיא זו בנדריים

הגמ' בנדריים דף פ' ע"ב מביאה תוספתא "מעייין של בני העיר, חייהן וחיי אחרים, חייהן קודמים לחיי אחרים. בהמתם ובהמת אחרים, בהמתם קודמת לבהמת אחרים. כביסתם וכביסת אחרים, כביסתם קודמת לכביסת אחרים. חיי אחרים וכביסתן – חיי אחרים קודמים לכביסתם. רבי יוסי אומר כביסתו קודמת לחיי אחרים" ומבאר הר"ן שיטת רבי יוסי, מדוע יש עדיפות לכביסת בני העיר שהמעייין נמצא אצלם על פני חיי בני עיר אחרת "דסבירא ליה לר' יוסי דכיוון דבמניעת כביסה איכא צערא טובא חיי נפש הוא". שהרי הגמ' מביא אח"כ בשם שמואל שמניעת כיבוס בגדים מביאה לידי שגעון ותמהון לב.

ונחלקו המפרשים בפרוש מחלוקת ר' יוסי וחכמים, מהו שורש מחלוקתם האם המחלוקת היא בשאלה האם על בני העיר להכניס עצמם לספק סכנה בכדי להציל את בני העיר האחרת? בזה דעת רבי יוסי שאסור להם להכניס עצמם לסכנה ודעת רבנן שמוותר. כך מבין את מחלוקתם בעל "התפארת ישראל" ומוכיח שקיי"ל כר' יוסי אף מחבריו ומשום כך הרי"ף והרמב"ם והטור לא פסקו כהירושלמי (ראה לקמן) שהרי מכאן מוכח שחיך קודמין לחיי חברך.

ה. אולם לדעת מפרשים אחרים שורש מחלוקתם הוא אחר. גם בני העיר האחרת יכולים להסתפק ממעייין אחר ע"י טורח, והעדר כביסה גורם לצער ועינוי אך לא לסכנה ובה מחלוקת ר' יוסי ורבנן אולם ברור שאם שניים מהלכים בדרך וביד אחד מהם מים לכביסה ולשתיה עבור האחד, ואם לא יכבס שניהם מגיעים לישוב כאן גם רבי יוסי יודה שישתו שניהם ולא יכבס (ס' יחוסי תנאים ואמוראים).

כך גם מבין את מחלוקתם בעל המנחת חנוך במצוה רצ"ו וז"ל: "...א"כ מצד הסברא א"צ להכניס עצמו אפילו בספק סכנה עבור חברו אע"פ שחברו הוא בסכנה ודאי, כיון שהוא לא יעבור כלל, רק על "לא תעמוד על דם רעך" א"כ כל המצוות נדחין אפילו מפני ספק סכנה מחמת "וחי בהם". ובנדריים פ' ואלו נדרים מבואר שם פלוגתא דרבי יוסי סובר אפילו כביסתו וחיי חברו כביסתו קודמת מחמת צערא דגופא טובא וחכמים פליגי דחיי חברו עדיף מצערו. אבל להכניס עצמו בספק סכנה נראה דאינו צריך" עכ"ל.

ו. וראיתי ב"קומץ המנחה" בהשמטות של בעל המנחת חנוך שהוסיף: במצוה רצ"ו כתבתי שאין סברא כלל להכניס עצמו בספק סכנה עבור חברו שהוא בודאי סכנה. אח"ז הראה לי תלמידי שבשו"ת רדב"ז ח"ש סי' תרכ"ה כתב כו בפרוש, וכתב מי שעושה כן הרי זה חסיד שוטה דאינו

מחוייב כלל עי"ש והנאני שכוונתי לדעתו. אך מכל מקום צ"ע על הרדב"ז שלא הביא הירושלמי אשר הובא בכמה מקומות דמפורש לפי עדותו דמחוייב להכניס אי"ע בספק סכנה בשביל חברו שהוא בסכנה ודאית וצריכים אנו לקבל באימה דברי הירושלמי וצ"ע. עכ"ל.
על כל פנים כיון שהסוגיא איננה חד משמעית וניתנת להבנה בכמה אופנים לא ניתן להסיק ממנה מסקנות חותכות בענייננו.

ז. **שיטת הירושלמי**. במס' תרומות (פרק ח' ה"ד) נאמר: "רב אמי איתצד בסיפסיה [ניצוד במקום שיש בו סכנה גדולה] אמר ר' יונתן יכרך המת בסדינו [התייאש למעשה מהצלתו ואמר שלא נותר אלא להכין תכריכין]. אמר ר' שמעון בן לקיש עד דאנא קטין אנא מתקטיל אנא איזיל [רשב"ל לא התיאש אלא אמר או שאהרג או שאהרוג אחרים ואצילן] הירושלמי מסיים שאכן הצליח להצילו.

רוב הפרשנים לומדים פשט בסוגיא זו שיש חיוב להכניס עצמו לספק סכנה. אולם כפי שנראה להלן הפוסק הראשון והעיקרי שדן בשאלה זו לא הזכיר את דברי הירושלמי [וב"קומץ המנחה" תמה על הרדב"ז ומסכם צריכים אנו לקבל את דברי הירושלמי באימה וצ"ע] אך ה"אור שמח" טוען לעומתו "מהירושלמי גופיה אינו מוכח למעיין היטב בו".

ניתוח שיטות הרמב"ם והשו"ע

ח. הכסף משנה (ה"ל רוצח פ"א) כותב על דברי הרמב"ם "וכתב הרא"ש והניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא דאין אדם חייב להציל נפש חברו בממונו היכא דאית ליה ממון לניצול" וכתב **הגהות מימוניות** (דפ' קושטא) בירושלמי מסיק אפילו להכניס עצמו בספק סכנה חייב עכ"ל ומבאר הכס"מ "ונראה שהטעם מפני שהלה ודאי הוא ספק".

ט. אולם בשו"ע (תכ"ו) המביא בדיוק את לשון הרמב"ם לא התייחס הבי"ד לדין זה וגם לא הרמ"א. ומבאר בספר מאירת עינים שהסיבה להשמטת דין זה "כיון שהפוסקים הרי"ף הרמב"ם הרא"ש והטור לא הביאוהו בפיסקיהם מ"ה השמיטוהו ג"כ".

י. אולם ב"פתיח תשובה" חו"מ תכ"ו הביא בשם הספר "**אגודת אזוב**" שהסיבה שהפוסקים לא הביאו דברי הירושלמי בזה משום דס"ל דתלמוד דידן פליג על הירושלמי בהא. כדברי הרדב"ז ח"ג סי' תרכ"ז שכתב כן בפשיטות דספיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה. ומסכם בספר "אגודת אזוב" "אולם צריך לשקול הענין היטב אם יש בו ספק סכנה ולא לדקדק ביותר. כאותה שאמרו ס"פ אלו מציאות דף ל"ג גבי שלך קודם לכל אדם שכל המדקדק בעצמו כך סופו בא לידי כך. וכ"ה בשו"ע סי' רס"ד ע"ש עכ"ל.

יא. והבי"ח דייק מלשון הטור אשר הביא את לשון הרמב"ם לאחר שהביא את לשון הברייתא, ולשון הרמב"ם הוא "ויכול להצילו". ולפי לשון הברייתא ניתן לדקדק שאף בספק סכנה אדם מחויב להציל אפילו לא ודאי שיוכל להציל, והרמב"ם חולק וסובר שהחייב רק ביכול להציל בלי להסתכן. נמצא שהכס"מ סובר שהרמב"ם נוקט כהירושלמי (אם כי לא הביא דבריו בשו"ע) ואילו הסמ"ע, אגודת אזוב, הרדב"ז, או"ה, שו"ע הרב והבי"ח סוברים שהרמב"ם חולק על הירושלמי.

יב. בשו"ע או"ח סי' שכ"ט ס"ח נאמר "הרואה ספינה שיש בה ישראל המטורפת בים וכן נהר שוטף וכן יחיד הנרדף מפני עכו"ם מצווה על כל אדם לחלל עליהם שבת כדי להצילם".

וכותב הבאר היטב בשם האו"ה "ומ"מ אם יש לו סכנה אין לו לסכן גופו מאחר שהוא חוץ לסכנה אף שראה במיתת חברו". אך מהשו"ע אין ראייה מהי שיטתו.

יג. ובשו"ע הרב ה' נזקי גוף ונפש ס"ז כתב "...ואפילו ספק סכנה י"א שצריך להציל את חברו ממיתה ודאית [הגהות מיימוני] ויש חוששין בזה [סמ"ע בסי' תכ"ו] וספק נפשות להקל" עכ"ל.

ובסי' שכ"ט ס"ח כותב השו"ע הרב "...ומ"מ אם יש סכנה אין לו לסכן עצמו כדי להציל את חברו מאחר שהוא חוץ מן הסכנה, ואף שרואה במיתת חברו. ואע"פ שהוא ספק וחברו ודאי, מ"מ הרי נאמר וחי בהם ולא שיבוא לידי ספק מיתה ע"י שיקיים מה שנאמר "לא תעמוד על דם רעך".

יד. הרמב"ם בהל' רוצח פ"ז הלי"ח כותב "הגולה אינו יוצא מהעיר מקלטו לעולם ואפילו לדבר מצוה או לעדות בין עדות ממון בין עדות נפשות. ואפילו להציל נפש בעדותו או להציל מיד העובד כוכבים או מיד הנהר או מיד הדליקה ומן המפולת. אפילו כל ישראל צריכין לתשועתו כיואב בן צרויה אינו יוצא משם לעולם עד מות הכהן הגדול. ואם יצא התיר עצמו למיתה כמו שביארנו" עכ"ל.

וכתב ב"אור שמח" "הוסיף רבינו טעם למה אינו יוצא הלא פיקוח נפש דוחה כל מצוות שבתורה ומכש"כ פיקוח נפש דכל ישראל, רק כנגד הטבע אין לנו להוסיף אחרי מצוות יוצר הטבע חוקר כליות ולב. הוא אמר כי אם ייחס לבב הגואל להורגו אין לו משפט מוות. תו אין יכולים ב"ד להמיתו, וכיון שהותר דמו לגואל הדם אין לו להכניס עצמו בספק סכנה עבור הצלת חברו מסכנה ודאית, כן נראה. ומוכח מזה דלא כהגמ"י בשם ירושלמי דתרומות שהובא בכס"מ פ"א דחייב להכניס עצמו בספק סכנה, ומירושלמי גופיה אינו מוכח למעין היטב בו" עכ"ל.

ובהל' רוצח פ"ד מוכח ברמב"ם שפוסק שבדיני נפשות לא אזלינו בתר אומדנא.

נמצא לשיטת ה"אור שמח" שדעת הרמב"ם מפורשת שאין לאדם להכניס עצמו לספק סכנה ע"מ להציל חבירו מסכנה ודאית. טו. ומאי דפשיטא ליה ל"אור שמח" מיבעי ליה ל"תפארת ישראל" שהוא על משנה זו, מכות פ"ב בועז אות ב', תמה "מדוע אסור לגואל הדם לצאת ע"מ להציל את כל ישראל? וצ"ע" עכ"ל. רואים מכאן שלשיטתו יהיה מותר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה עבור הצלת כלל ישראל. ועיין לקמן סעיף כ"ט ניתוח שיטתו של הרב קוק בנידון. לעומתו כותב ה"חשק שלמה" על משנה זו במכות. כי החידוש במשנה הוא שאפילו שיוצא להצלת נפשות אין יציאה זו משחררת אותו לעולם, אלא עליו לחזור מיד. לכן מדוייק במשנה וברמב"ם הלשון שאינו יוצא מעיר מקלטו לעולם".

שיטות בראשונים

טז. **שיטת השאילתות.** הגמ' במסכת נידה ס"א, מספרת על הנהו בני גלילא דנפק עליהו קלא דקטול נפשא, אתו לקמי דרבי טרפון. אמרו ליה ליטמרינן מר אמר להו היכי נעביד. אי לא אטמרינכו חזו יתייכו. אטמרינכו הוא אמור רבנן האי לישנא בישא אע"ג דלקבולי לא מבעי מיחש ליה מיבעי. זילו אתון טמרו נפשייכו. ומפרש רש"י – מיחש ליה מיבעי – ו"ושמא הרגתם ואסור להציל אתכם". והתוספות מביא במקום את **השאילתות דרב אחאי** (סוף פ' שלח סי' קכ"ט) המפרש "שמא הרגתם ואם אטמין אתכם חייבתם ראשי למלך והיינו מיחש מיבעי ליה למיחש שיש לחוש ללשון הרע להאמינו לגבי זה שיזהר שלא יבוא לו הפסד ולא לאחרים" עכ"ל. כלומר לפי פירוש "השאילתות", רבי טרפון לא רצה להכניס את עצמו לספק סכנה ע"מ להציל מסכנה ודאית ואילו לפירוש רש"י אין למקרה שמביאה הגמ' קשר לענייננו. וכבר דחה הרא"ש את פירוש רש"י כלשונו "ותימה הוא לפרש כן, וכי אם יצא קול על אדם שחטא בשביל קול בעלמא יהא אסור להציל נפשו?"

יז. **שיטת אליהו רבה.** על דברי השו"ע (סי' שכ"ט): "הרואה ספינה המטורפת בים וכן נהר שוטף וכן יחיד הנרדף מפני כותים מצוה על כל אדם לחלל עליהם שבת כדי להצילם". כותב אליהו רבה: "מיהו אם בודאי היה ג"כ הוא מסוכן עמו אין לו לסכן גופו מאחר שהוא חוץ מן הסכנה כדרשינן וחי אחיך עמך **ולא מצינו חילוק בין סכנה למיתה ודאית** (או"ח נ"ט), וזה סותר לכאורה למ"ש הסמ"ע בסי' תכ"ו דצריך להכניס עצמו בספק סכנה וסייעתה לש"ע שם" עכ"ל.

איסור והיתר סי' ל"ח כתב "וכן הרואה חבירו טובע בנהר או חיה רעה או

ליסטיין באין עליו יכול להצילו ואינו מציל נחשב כאילו הרגו ביד ועל זה נאמר "לא תעמוד על דם רעך" ואפילו בנפשו של רודף. ומיהו אם בודאי היה ג"כ הוא מסוכן עמו אין לו לסכן גופו מאחר שהוא חוץ מן הסכנה אע"פ שרואה במיתת חברו כדדרשינו וחי אחיך עמך ולא מצינו חילוק בין סכנה למיתה ודאית. ובספר "זר זהב" כותב עליו "משמע מלשון זה דס"ל דאינו מחוייב להכניס עצמו גם בספק סכנה כדי להציל חברו ממיתה ודאית".

יח. **דעת הרדב"ז**. בתשובה אלף תקפ"ב מבאר הרדב"ז את שיטת הרמב"ם, ואומר שלשון הרמב"ם בהל' רוצח "כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך" וכו' איירי במי שיכול להציל להדיא בלא שישתכן המציל כלל כגון שהיה ישן תחת כותל רעוע שהיה יכול להעירו משנתו ולא העירו או כגון שיודע לו עדות להצילו עבר על לא תעמוד על דם רעך. ולא זו בלבד אלא אפילו יש בו קצת ספק סכנה כגון ראה אותו טובע בים או ליסטים באים עליו או חיה רעה שיש בכל אלו ספק סכנה אפ"ה חייב להציל ואפילו שלא היה יכול להציל בגופו לא נפטר בשביל כך אלא חייב להציל בממונו". ובהמשך דבריו כותב: "והוי יודע שיש בכלל לאו זה שלא יעמוד על הפסד ממון חברו אלא שאינו חייב להכניס עצמו לספק סכנה בשביל ממנו אבל להציל נפש חברו או שלא יבוא על הערה אפילו במקום דאיכא ספק סכנה חייב להציל והכי איתא בירושלמי ומ"מ אם הספק נוטה אל הודאי אינו חייב למסור עצמו להציל חברו ואפילו בספק מוכרע אינו חייב למסור נפשו דמאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דידיה סומק טפי אבל אם הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה והוא לא הסתכן ולא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך".

יט. בתשובה אחרת **בשו"ת הרדב"ז** ח"ג אלף נ"ב (תרכ"ז) דן בשאלה "אם אמר השלטון לישראל הנח לי לקצץ אבר אחד שאינך מת ממנו או אמית ישראל חבריך" ותשובתו: באבר שאין בו שום סכנת חיים אינו מחוייב למסור עצמו על הצלתו, אע"ג דחייב להצילו בממונו אבל לא בסכנת אבריו. אבל מידת חסידות יש ואשרי חלקו של מי שיוכל לעמוד בזה. ואם יש ספק סכנת נפשות הרי זה חסיד שוטה דספיקה דידיה עדיף מוודאי דחבריה. ביישוב דברי הרדב"ז אשר לכאורה סותרים זא"ז צ"ל שדברי הרדב"ז בתשובה מדובר כנראה על המכניס עצמו לספק שקול ע"מ להציל חברו מוודאי סכנה אז המציל נחשב לחסיד שוטה משא"כ כאשר "הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה" חובה להציל ומי שאינו מציל עובר על איסור לא תעמוד על דם רעך.

סעד לדברי הרדב"ז מוצא ה"אור שמח" מהגמ' סנהדרין (דף מ"ד), בעדים

שהעידו שקר ונגמר דינו למיתה על ידם ואח"כ העדים חזרו בהם והודו ששיקרו. אומרת הגמ' "וכששמעו חכמים בדבר אמרו להחזירו א"א כו' דקא הדר בהו" וברש"י שם "והיה להן לומר לעדים שיקוצו את ידיהם ועדים שנקטע ידן קודם מיתה אחר שנגמר הדין פטור. וכדאמר שמואל דבעי לקיים בו יד העדים תהיה בו בראשונה" וכו'. מכאן אומר ה"אור שמח" שאינו מחוייב לקטוע ידו להציל פלוני אף דע"י עדותו שקר נהרג בחינם. אולם בספר אגרות משה (י' סי' קע"ד) דחה את ראייתו בסברות מכריעות.

כ. וכבר הבאנו את דברי ספר אגודת אזור בהשמטות על דברי רדב"ז אלו "דאולם צריך לשקול הענין היטב אם יש בו ספק סכנה ולא לדקדק ביותר כאותה שאמרו סו"פ אלו מציאות דף ל"ג ובחוי"מ ר"ס רס"ד ס"א דכל המדקדק תמיד כך סופו בא לידי כך. ואילו המנחת חינוך בקומץ המנחה מעיר על הרדב"ז דלא הביא הירושלמי הנ"ל דמפורש דמחוייב וכו' וצריכים אנו לקבל את דברי הירושלמי באימה וצ"ע.

פוסקים אחרונים

כא. בשד"ח מערכת למ"ד כלל קמ"ד מביא את הספר ויען אברהם חלק חו"מ סי' מ' שמחוייב להכניס את עצמו בספק סכנה כדי להציל את חברו מודאי סכנה.

הנצי"ב מוולוז'ין בספר **העמק שאלה** פרשת ראה סי' קמ"ז סובר שמותר לאדם להכניס את עצמו לספק סכנה, אך לא מצד הדין אלא **מידת חסידות היא זאת**.

כב. **ב"אגרות משה"** יו"ד סי' קע"ד, מביא בעמקות את יסוד הדין של "לא תעמוד על דם רעך":

"לא תעמוד" הוא לאו ככל הלאוין בתורה. משו"כ **אין לחייב** להכנס לספק סכנה ע"מ להציל חברו מודאי סכנה. שהרי בשאר הלאוין **אסור** לאדם להסתכן ע"מ למנוע עבירה ובהל' שבת, אדרבה מחללים שבת אפילו לרפא מספק סכנה וכ"ש שאסור להכניס עצמו לספק סכנה ע"מ להנצל מחילול שבת.

ובדבר אחד בכ"ז שונה דין "לא תעמוד על דם רעך" משאר הלאוין, דאילו בשאר הלאוין קיים איסור להסתכן ע"מ להנצל מהאיסור, ואילו כאן להציל נפש חברו, אף שהוא ג"כ רק איסור לאו, מותר להכניס עצמו בספק מאחר שעכ"פ תנצל נפש מישראל, לפי מה שפרש"י בסנהדרין ע"ד, מה טעם יהרג ואל יעבור ברציחה, משום שכשיעבור ויהרוג והוא יינצל, הרי איכא איבוד נשמה בלבד.

ומוכיח האגרות משה שבמקרה של סכנה ודאית, אסור אף לעייה ליהרג ע"מ להציל אפילו ת"ח מסברת מאי חזית, כשם שלמדנו מסברא זו דין יהרג ואל יעבור בשפיכות דמים, וכל הדין של דיני קדימה דאיתא במשנה סוף הוריות זה דוקא בהצלה כאשר שניהם בסכנה.

מסקנת דבריו:

- א. בסכנה ודאית קיים איסור בכל מקרה אפילו מציל ע"ה וניצול ת"ח.
- ב. בספק סכנה אין איסור אלא רשאי להציל.
- ג. בהצלת הכלל מותר אפילו להסתכן סכנה ודאית כדאיתא בלוליינוס ופפוס "אף שמשמע שהם לא היו בכלל הגזירה".
- ג. **בשו"ת חוות יאיר** סי' קמ"ו כותב בפשטות שהבבלי סובר כירושלמי שבמקום ספק סכנה אפילו בספק הצלה מחוייב להצילו וראיינו מהגמ' ב"מ ס"ב. דמסתבר שאם ישתו שניהם את קיתון המים ספק אם ימותו. במקרה זה י"ל ישתו שניהם ואל ישתה אחד וימות חבירו. ונשאר בצ"ע. ★ וראיתי בספר "זכרון שמואל" לגר"ש רוזובסקי סי' ס"ד שהעמיק לחקור במחלוקת ר"ע ובן פטורא, והעלה לחלק בין "ריפוי" אשר בו האדם מעונין ורוצה במעשה, על אף שמחלתו היא שהביאתו לרצון זה. כאן אפילו בשב ואל תעשה קיים איסור לעבור על לאו. לבין אונס שהכריחוהו לעשות מעשה נגד רצונו עיי"ש.
- עפ"י זה בסכנה ודאית לכו"ע אינו צריך להכניס עצמו ע"מ להציל את חבירו וה"ה בספק סכנה.
- רק במקרה שיש לאדם מים ואם לא ישתה – ספק ימות, וחבירו ודאי ימות חייב לתת מים לחבירו, כסברת הירושלמי.
- וכן אם לא ישתה יסכן ודאי אחד מאיבריו וחבירו אם לא ישתה ימות חייב לתת לחבירו, גם אליבא דר"ע, שהרי אין כאן דין של "חייך קודמים", ומסיים "ואכתי צ"ע בחילוקים אלו".

סכום שיטות האחרונים

כד. החוות יאיר, ובעל "יען אברהם" (המובא בשד"ח) סוברים שהתלמוד הבבלי סובר כהירושלמי שבספק סכנה יש חיוב להציל. לעומתם הנצי"ב, האגרות משה והציץ אליעזר (כפי שיובא להלן) סבורים שאדם רשאי להציל, אין עליו חיוב מצד הדין אלא מידת חסידות היא.

הצלת אדם חשוב

כה. במשנה בסוף הוריות תנן "האיש קודם לאשה להחיות... ממזר ת"ח קודם לכהן גדול עם הארץ", כלומר קיימים דיני קדימה בהצלת נפשות,

קיימת מערכת של עדיפויות כפי המופיע במשנה.
בד"א כאשר נמצאים שניהם בסכנה ויש לי אפשרות להציל רק אחד מהם,
מבלי שאסתכן, אז קיימים דיני קדימה בהצלה.
אך האם רשאי אדם להתנדב למות במקום ת"חי
מצינו במדרש בית המדרש חלק ו' במדרש עשרת הרוגי מלכות כאשר נתפס
ר' עקיבא למלכות ביקש ר' ראובן איצטרובולי שיהרגו אותו במקום את ר'
עקיבא משום שהרבים צריכים את ר' עקיבא.
בספר חסידים סי' תרצ"ח כותב: "שנים שיושבים וביקשו אויבים להרוג
אחד מהם אם אחד ת"ח והשני הדיוט. מצוה להדיוט לומר הרגוני ולא את
חברי כר' ראובן איצטרובולי שביקש שיהרגוהו כי רבים היו צריכים לר'
עקיבא.

ולכאורה גם בירושלמי (תרומות פ"ח ה"ד) רשב"ל הכניס עצמו לסכנה
ע"מ להציל את ר' אמי, וזהו המקור של ההגהות מימוניות המובא לעיל.
ושמעתי מפי אבי מורי שליט"א שיתכן שזו הסיבה שהפוסקים לא הביאו
דין זה להלכה כי שם מדובר באדם חשוב, כי רבי עקיבא היה רבן של ישראל
ונחשב הדבר כהצלת ישראל, משא"כ בהצלת יחיד.
כו. אולם להלכה כותב ב"אגרות משה", שגם ע"ה אסור להכניס עצמו
אפילו לספק סכנה בכדי להציל אפילו אדם חשוב מסברא דמאי חזית, וכבר
הבאנו את הרמב"ם פ"ז ה"ה רוצח הפוסק שאסור לאדם לצאת מעיר מקלט
אפילו כל ישראל צריכים לו.

וה"משך חכמה" (פי' שמות ד' י"ט) מביא ראיה ממש רבינו שהותר לו
לחזור למצרים רק אחרי ש"מתו כל המבקשים את נפשך". למרות שכל
ישראל היו צריכים למשה רבינו שיגאלם.

וראה בספר "נשמת אברהם" יורה דעה סי' רנ"ב את פרטי הדינים של דיני
קדימה בהצלת נפשות של חולים, עיי"ש. ומביא שם את דברי הגרש"ז
אויערבאך שליט"א "אין דוחין נפש מפני נפש אפילו להציל עצמו או
אחרים, אפילו לחכם גדול וצדיק גמור שרבים צריכים לו, בקירוב מיתתו
של איש פשוט זקן מופלג אפילו חרש ושוטה שהוא רק משא על המשפחה,
כי רק לענין הצלה יש דין קדימה". עכ"ל.

הסתכנות להצלת חבר פצוע במלחמה

כו. מסתבר לומר שאף לשיטות הפוסקים האוסרות להכנס לספק סכנה,
במקרה זה כולם יודו שחייל וודאי רשאי להסתכן להצלת חברו. כיון שכל
הסיבה שחייל נוטל על עצמו סיכונים במלחמה זה מתוך וודאות מוחלטת
שאם ח"ו יקרה לו משהו, חבריו לא יפקירוהו, ויעשו כל מאמץ לחלצו
ולהצילו, ואם לא תהיה לחייל ודאות שיצילוהו הוא ימנע מלצאת לקרב.

נמצא שבשורש ההסתכנות להצלת חברו החייל מונחת הצלת עצמו!
ויתכן שמדיני מלחמה יש אפילו חיוב להסתכן להצלת חברו.

האם מחויב אדם להציל חבר הנמצא רק בספק סכנה?

כתב הרדב"ז בח"ב סימן רי"ח "דלאו דוקא כשברי הזיקא אלא אפילו כשלא ברי הזיקא חייב להציל, ואם לא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך".

והר"ן בחידושו לסנהדרין דף ע"ג כותב "ואם תאמר כיון שמצוה היא בזמן שבית המקדש קיים להרוג לרודף כדי שינצל הנרדף למה ליה קרא דלא תעמוד על דם פשיטא שהוא מצוה לטרוח בהצלתו. יש לומר דמקרא שניתן להצילו בנפשו לא שמעינן אלא במי שברור לו כשמש שיטבע בנהר אם לא יצילהו הוא דחייב להצילו אבל על הספק לא שמעינן מידי משום הכי אתא קרא דלא תעמוד על דם רעך לומר שהוא מצוה לטרוח בו אף על הספק". עכ"ל.

להסתכן עבור הצלת רבים

כט. **הראי"ה קוק**, (בספר "משפט כהן" סי' קמ"ג) דן בשאלה האם יש חיוב על האדם למסור נפשו להצלת רבים.

תחילה מביא הוא את ה"תפארת ישראל" בברכות פ"א מ"ג המתיר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה לכל דבר מצוה שיש בזה מידת חסידות ואולי אף חיובא במקום הנוגע להצלת רבים.

והראי"ה מחלק דין דרגות סכנה. בספק רחוק ודאי זה רק חששא בעלמא, ודרכו של בני"א להכנס בכה"ג אפילו בעסקי ממון ובוודאי להצלת רבים אסור לחוש על עצמו בחששות רחוקות ומצינו תמיד שגדולי ישראל עמדו לפני שרים ומלכים ונכנסו בחששות של סכנה לדבר טוב על ישראל, ומביא את המהרש"א בח"א (ב"ק סי' א') עה"פ כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם שכתב "ואלו שסמכו עצמם על הנס לילך במקום סכנת נפשות אין ראוי לעשות נס וגאולה על ידיהם, ואע"ג דשליחי מצוה אינם נזוקים היכא דשכיחא הזיקא שאני כדאמרינן בפ"ק בפסחים". עכ"ל.

לכן אומר הראי"ה שכל מקום שנאמרה מסירה לסכנה בתור מצוה צריך לומר בדלא שכיח הזיקא".

ל. ולכאורה ניתן היה להביא ראייה שמותר לאדם למסור נפשו למעל הנגל מהרוגי לוד (תענית י"ח). אלא **שהראי"ה קוק** דוחה זאת משום שהגזירה היתה כללית על כולם, ובכה"ג, שבלאו הכי יהרג הרי אין כאן משום "וחי בהם".

וגדולתם של הרוגי לוד היא בזה שעשו מעשה שלא היו חייבים בו שהרי לא

נמצאו אחרים שעשו כן כ"א הם והרי העירו על עצמם קצף להמיתם ביסורים גדולים ומתוך כך זכותם גדולה.

ה"אגרות משה" כן לומד מהרוגי לוד ראייה שמותר להכנס לסכנה ודאית להצלת ישראל, והוא למד את סוגיית הגמ' אחרת, לשונו (יו"ד סי' קע"ד) "משמע שהם לא היו בכלל הגזירה מדחזינן שעשו דבר היותר גדול שהרי בשביל מצוה זו אין בריה יכולה לעמוד במחיצתן".

אלא שמסיק הרב זצ"ל שהצלת כלל ישראל אין לך הוראת שעה כ"כ נחוצה ראויה להורות לעבור ע"ד תורה כמו הצלת כלל ישראל, ואין צורך היתר ב"י"ד לזה עיי"ש. לא. האם יש חיוב לאדם למסור נפשו בעד הכלל?

אומר הרב קוק ב"משפט כהן" "דמאחר שלא מצינו חובת מס"נ כ"א בהני תלת, ע"ז, ג"ע, וש"ד, אם כן על כל יתר הדברים אמרינן אין לך דבר העומד בפני פקו"נ, דעכ"פ צריכים אנו לבוא עליו בחיוב מטעם מצווה, ועל כל המצוות אמרה תורה וחי בהם [ואין ראייה מדברי הרדב"ז שכתב שאינו מחויב להביא עצמו אפילו לידי סכנת אבר כדי להציל חבירו. וכן אין ראייה מדברי הגמ' ב"מ ס"ב משיטת ר"ע דקיי"ל כותיה. כי הם מדברים רק לענין יחיד מול יחיד ולא יחיד לעומת רבים].

וכיון שבדיני נפשות כהאי גוונא נעלה התורה את שער האומדנא בפנינו לכאורה ודאי שאין לעשות מעשה בידים ולמסור יחיד עבור רבים אך אם היחיד עצמו רוצה למסור נפשו על קידוש השם – אין איסור בדבר.

"אבל החובה התדירית למסור נפש היחיד בשביל הכלל היא משום מגדר מילתא והוראת שעה". [ואין להביא ראייה ממלחמת מצוה, שהרי אף למלחמת רשות להרווחה בעלמא, אלא דמלחמה שאני].

וכך צריך להבין את התנהגות אסתר אשר חשבה לכתחילה, שהדבר רחוק שתציל שהרי ודאי ימיתוה ותפסיד חיי שעה, ואולי חשבה שבמשך הזמן תהיה נקראת אל המלך ותוכל להציל באופן יותר קרוב ובלא סכנה ומרדכי הורה לה הוראת שעה שבמקום הצלת כלל ישראל אין לדחות כלל ויפה שעה אחת קודם.

וכן ביעל הכל אתי מטעם מגדר מילתא והוראת שעה.

סיכום דבריו:

- א. לחששות רחוקים אין לחוש.
- ב. הצלת כלל ישראל – אין לך הוראת שעה גדולה מזו ואין צריך היתר ב"י"ד לזה וכן פסק בישועות יעקב (יו"ד קנ"ז).
- ג. מלחמת מצווה ורשות שונות מהלכות ציבור.
- ד. אי אפשר לחייב אדם למסור נפשו עבור הכלל.
- ה. אין חיוב מצד הדין ליחיד להכנס לסכנה להצלת רבים.

האם על אדם לסבול צער כדי להציל חבירו?

לב. **המג"א** בסי' רנ"ו רוצה להוכיח מגמ' בשבת (דף ל"ג.) המספרת על רשב"י ובנו אשר המלכות רצתה להורגם ובתחילה התחבאו בבית הכנסת ואשתו הביאה לו אוכל אח"כ כשגברה הסכנה אמרו "נשים דעתן קלות עליהן, דלמא מצערי ומגלי לך, אזלו טשו במערתא" משמע:

- א. שמותר לו לברוח כשיש סכנת נפשות אע"פ שמתוך זה גורם צער לחבירו – מאחר שהנשים לא ידעו מקומם ויסבלו צער עבורם.
  - ב. מחויבים לסבול צער כדי שחבירו לא יהרג בחנם – שהרי אלמלא נשים דעתן קלה היו מחויבות לסבול צער.
- ועיין בספר איסור והיתר סי' ל"ח, בזר זהב ס"ק כ"א הדוחה ראיותיו:
- א. כיון שבמקרה זה היה ספק צער וכן משום שמדובר בגרם צער בלבד.
  - ב. אין כאן ספק סכנה אלא לרשב"י היה ודאי סכנה שהרי נגזר דינו ליהרג.

מה דינו של רופא ביחס למחלה מדבקת?

לג. בשו"ת **ציץ אליעזר** (ח"ט סי' י"ז פרק ה') כתב לחלק בין ספק לסכנה מוחשית כקציצת אבר או להכנס למקום ליסטים וחיות טורפות או במעמקי הים וכד' שנכנס ויוצא באופן טבעי לשבט או לחסד של בעלי בחירה או בעלי חיים ואיתני הטבע לבין ספק סכנה מופשטת ואינה מוחשית כגול להציל חולה נגוע במחלה מדבקת.

במקרה זה לא רק רשאי להכנס ולהגיש עזרה, אלא הרופא אף מחוייב, בתנאי שלא מדובר במגיפה, עיי"ש.

נימוקיו הם:

- א. בשו"ת הרמ"א חילק רק בין חולי ראתן לשאר חולים בשאילת בטול חוזה בגלל מחלה מדבקת.
- ב. כיון שיש לרופא חיוב של "ורפא ירפא".
- ג. זהו "גדרו של עולם ומנהגו שהרופא מגיש עזרה דרושה דאלי"כ תבוא אנדרלמוסיא גדולה בקרב החולים והבריאים גם יחד".
- ד. כיון שזהו פרנסתו [עיין לקמן האם רשאי עני להסתכן לצורך פרנסתו].

האם רשאי אדם להסתכן לצורך פרנסתו?

לד. בשו"ת **ציץ אליעזר** כתב "ואליו הוא נושא את נפשו" ודרשינן בב"מ (דף קי"ב ע"א) מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה לא

על שכרו? ואומר רש"י "כל עצמו הוא מוסר נפשו עליו לעלות בכבש גבוה וסיכן עצמו ליפול ולתלות באילן כשעלה עליו למסוק זיתים ולגדור תמרים ומסר נפשו עליו למיתה שמא יפול מן הכבש או מן האילן". אמנם נאמר בגמ' ונפסק בשו"ע (יו"ד קט"ז, ברמ"א) "וכן יזהר מכל דברים המביאים לידי סכנה... ויש לחוש יותר לספק סכנה מספק איסור, ולכן אסרו לילך בכל מקום סכנה כמו תחת קיר נטוי או יחידי בלילה וכו'" אבל בפועל מדובר בסיכונים סבירים, ודרך העולם שפועל נוטל על עצמו סיכונים כאלה לצורך פרנסתו, והשו"ע מדבר על הסתכנות מיותרת אשר איננה הכרחית, אשר על אדם להמנע ממנה.

האם הניצול מחויב להחזיר הוצאות המציל?

לה. ברמב"ם הלי רוצח פ"א ס"ק י"ד כותב הכס"מ "וכתב הרא"ש והניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא דאין אדם חייב להציל נפש חברו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצולי".

ובשו"ע הלי גזילה (שנ"ט ס"ק ד') כותב "אפילו הוא בסכנת מוות וצריך לגזול את חברו כדי להציל נפשו צריך שלא יקחנו אלא על דעת לשלם". וכותב הסמ"ע "אבל על דעת לשלם מותר כיון שהוא בסכנת נפש דאין לך דבר העומד בפני פקו"ני" אי"כ כ"ש לענייניו שהניצול חייב לשלם למציל הוצאותיו.

האם המציל חייב להציל גם במקרה שייגרם לו ביזיון?

לו. בשו"ע סי' תכ"ו כותב ה"חכמת שלמה": "נראה לפענ"ד לכאורה דין חדש, שכל החיוב להציל חברו היינו דוקא אם אינו דרך בזיון למציל אז מחוייב להצילו בגופו אבל אם הוי הצלה דרך בזיון או טרחא יתרה, שהרי כיון שילפינן הצלת גופו מ"השבותו לו", אי"כ כמו בהשבת אבידה קיי"ל "והתעלמת" – פעמים שאתה מתעלם כגון זקן ואינה לפי כבודו ה"ה כאן. אלא שמוסיף ה"חכמת שלמה" שרש"י (ב"ק ד"ק) כותב אחרת, ולכן "צ"ע טובא כעת" עכ"ל.

אולם ה"אגרות משה" (חיו"ד סי' קע"ד) דוחה את דבריו מכל וכל ואומר שהם טעות גמור. שהרי כל הפטור של זקן ואינה לפי כבודו נלמד מהדין של "והשבות לו" ומפורש בגמ' (ב"מ ל') שמדובר דוקא באבידה כזו שאם היתה שלו לא היה מחזירה משום כבודו, רק באופן כזה פטור גם בהשבה לאחרים. אולם אם האבידה היתה בשווי רב, באבידת עצמו בוודאי היה מזלזל בכבודו כדי להשיבה, אי"כ הרי מחויב גם להשיב לאחרים.

ה"ה בהצלת נפש, לצורך הצלת עצמו בוודאי היה מזלזל בכבודו, לפיכך מחויב הוא אף להציל אחרים, אפילו ע"י זילזול בכבודו. נמצא שאף אם דין

הצלת נפש היתה רק כדין אבידת ממון ג"כ היה מחוייב, שהרי בממון בכה"ג חייב להחזיר אבידת אחרים.

ומוסיף ה"אגרות משה" בכה"ג לדחות את חידושו של המנ"ח ב"קומץ המנחה" מצוה רל"ז שאין מחוייבים להציל את מי שאיבד את עצמו לדעת. כיון שאדם אינו רשאי לאבד נפש אף של עצמו, לכן ודאי לא שייך שבשביל מה שהפקיר נפשו, שאין לו רשות לעשות זאת, יפטרו אחרים מלהצילו, שהרי גם בממון הדבר כן, אם היה מציאות שהיה עליו איסור להפקיר, על אחרים היתה קיימת חובת השבה.

מסקנות הדברים

- א. שיטת הירושלמי – רוב הפרשנים סוברים שדעתו שיש חיוב להכניס עצמו לספק סכנה. ה"אור שמח" דוחה ראיותיהם. (ז)
- ב. שיטת הבבלי – אין סוגיא המוכיחה חד משמעית בנושא. אעפ"כ בספר "אגודת אזור" (מובא בפתחי תשובה) סובר שהבבלי חולק על הירושלמי ומשום כך הרמב"ם והשו"ע לא פסקו כירושלמי. (י).
- ג. הפוסקים האוסרים להסתכן: – איסור והיתר, שו"ע הרב, אליהו רבה (ב)
- ד. שיטת הרדב"ז:

1. להכניס עצמו לספק שקול ע"מ להציל חברו נחשב לחסיד שוטה.
2. כאשר הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה – חובה להציל ואם אינו מציל עובר על איסור לא תעמוד על דם רעך. (כ)
- ה. סיכום שיטות האחרונים:

1. דעת הנציב מוולוז'יין שמותר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה ע"מ להציל חברו אך לא מצד הדין אלא מידת חסידות היא זו. וכן דעת ה"אגרות משה" וה"ציץ אליעזר".
2. לעומתם, "חוות יאיר" ובעל "יען אברהם" (המובא בשד"ח) סוברים שדעת הבבלי כירושלמי שבספק סכנה יש חיוב להציל. (כ"א, כ"ב)

- ו. אדם חשוב דינו לענין הסתכנות עברו כאדם פשוט.
- ז. כל דיני קדימה דאיתא בסוף הוריות הם לענין הצלה בלבד. (כ"ו)
- ח. הצלת חייל במלחמה – מסתבר דאליבא דכ"ע רשאי להכניס עצמו לספק סכנה. (כ"ז)
- ט. החיוב להציל אדם היא אפילו הניצול במצב של ספק סכנה. (כ"ח)
- י. סיכון להצלת כלל ישראל –
- א. אי"א לחייב אדם למסור נפשו עבור הכלל. (י"ד, ל"א)
- ב. האם רשאי להסתכן עבורם?

- לשיטת "האור שמח" ברמב"ם – אינו רשאי.
לשיטת ה"תפארת ישראל" – רשאי לכל דבר מצוה. להצלת רבים
יתכן אפילו חיובא.
לשיטת הרב קוק – רשאי – אך אין לחייבו (כ"ט – ל"א).
י. האם על האדם לסבול כדי להציל חברו? – דעת המג"א שכן. האיסור
והיתר דוחה ראיותיו. (ל"ב)
יא. רופא רשאי ואף מחוייב להגיש עזרה ולטפל בחולה במחלקה מדבקת
בתנאי שלא מדובר במגיפה קטלנית. (ל"ג)
יב. פועל רשאי לקחת סיכון סביר, לצורך עבודתו, שדרך העולם לקחת על
עצמם. (ל"ד)
יג. "החכמת שלמה" נשאר בצ"ע אם יש חיוב להציל גם באופן שיגרם
למציל בזיון. (ל"ו). והאגרות משה דחה דבריו והוכיח שיש חיוב גמור
בכה"ג להציל, כשם שיש חיוב להציל את המאבד עצמו לדעת, דלא
כהמני"ח.